"וְהָיָה כְּשִׁבְתּוֹ עַל כִּסֵּא מַמְלַכְתּוֹ,
וְכָתַב לוֹ אֶת מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל סֵפֶר מִלִּפְנֵי הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם.
וְהָיְתָה עִמּוֹ וְקָרָא בוֹ כָּל יְמֵי חַיָּיו לְמַעַן יִלְמַד לְיִרְאָה אֶת יי אֱלֹהָיו,
לִשְׁמֹר אֶת כָּל דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת וְאֶת הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לַעֲשֹׂתָם.
לְבִלְתִּי רוּם לְבָבוֹ מֵאֶחָיו וּלְבִלְתִּי סוּר מִן הַמִּצְוָה יָמִין וּשְׂמֹאול,
לְמַעַן יַאֲרִיךְ יָמִים עַל מַמְלַכְתּוֹ הוּא וּבָנָיו בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל"

(דברים יז,יח-כ)

פתח דבר

ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו, שהחיינו וקיימנו, במלוא משמעות המילים, והגיענו לזמן הזה, להעמיד לפני כל בית ישראל את חיבורו של מורנו הגדול הרמב"ם, ספר "משנה תורה", בהוצאה מהודרת, מוגהת ומאירת עיניים, בניסיון להתקרב עד מקום שידנו מגעת לנוסח שיצא מתחת יד רבנו הקדוש משה בן מימון, מאור האפלה, הנשר הגדול.[1] חיבור מופלא זה של זיו התורה, מלאכת שמים אשר לפניה לא היתה כמוה, ומאז ועד עתה אין כמוה, כליל השלמות הוא בהיקף העניינים הכלולים בו, במיון הדברים ובסדר המופתי של הצגתם, בלשון המלוטשת ובדיוק התיאור והניסוח.

לא פעם מתפעל הרמב"ם מדרכי הניסוח המדויקות של חכמי המשנה, שהשכילו לתאר במילים אחדות עניין עמוק ושלם בהליכות החיים, אשר הוא עצמו נזקק לבארו בכמה פרקים. דומה שדבריו הנפלאים בעניין זה (הקדמת מסכת אבות, סוף פ"ה) ראויים להיאמר אף על חיבורו שלו:

> כבר כללו חכמים עליהם השלום כל העניין הזה בלשון הקצר ביותר שיכול להיות, והקיפו את העניין היקף שלם מאוד מאוד, עד שכאשר אתה מתבונן בקוצר אותם המילים איך נאמרו על העניין הגדול והעצום הזה בכללותו, שכבר חוברו בו חיבורים ולא הקיפו את כולו, **תדע שהוא נאמר בכוח אלהי בלי שום ספק כלל.**

העומד מול מלאכת שמים מרשימה זו אינו יכול להישאר שווה נפש, לא לנוכח היצירה המופתית שלפנינו ולא לנוכח דרך בנייתה: מפעל אדירים של איש אחד שטבעו נודע בעולם עוד מפירוש המשנה שכתב בצעירותו. ועל אף שהקדיש את זמנו גם להנהגת קהילתו ולשיעורי תורה, סיים את חיבורו לבדו תוך זמן קצר - עשר או לכל היותר ארבע-עשרה שנים.[2] אין זאת אלא שסיוע אלוהי ליווהו בעבודתו.

א. על "משנה תורה"

◆ **מבנה הספר**

ספר "משנה תורה", הידוע גם בכינויו "היד החזקה", על שם י"ד הספרים הכלולים בו, מקיף **את כל התורה שבעל-פה**. הקריאה שהוסיף הרמב"ם, "משה איש האלהים",[3] בראש חיבורו ובראש כל אחד מן הספרים שבו, "בשם ה' אל עולם" - היא עיקרה של התורה כולה, ובאה לסמן את הקריאה האנושית הראשונית להכרת ה' במציאות חיינו, שהיא סיבת חיינו ותכליתם בעת ובעונה אחת.

המדע
אהבה
זמנים
נשים
קדושה
הפלאה
זרעים
עבודה
הקרבנות
טהרה
נזקים
קניין
משפטים
שופטים

הספר מוביל את הלומד ממעגל חייו היומיומי עד הייעוד הגדול של הבריאה. תחילה הוא פותח ביסודות התורה ועיצוב חיי היהודי אשר צריכים ללוות כל יהודי בכל עת (ספר **המדע**), פונה לעסוק בתפילה ובמעשים היומיומיים של קרבת ה' (ספר **אהבה**), עובר משם אל מועדי השנה (ספר **זמנים**) ומשם אל הנישואין והבית היהודי (ספר **נשים**). וכדי שלא ישקע האדם בעניינים שבחומר, באות לאחר מכן ההיבדלות (ספר **קדושה**) והפרישות העצמית (ספר **הפלאה**). מחציתו הראשונה של החיבור, העוסקת באדם הפרטי, מסתיימת בהלכות עבודת האדמה ושביתתה עד להכרזת החירות ביובל (ספר **זרעים**). מחציתו השנייה של החיבור עוסקת בהתנהלות האומה. תחילתה במרכז הלאומי - המקדש: בקרבנות הציבור (ספר **עבודה**), בקרבנות היחיד (ספר **הקרבנות**) ובטהרת הגוף והדעת (ספר **טהרה**). אחר כך באים דיני המשפט העברי: דיני היזק (ספר **נזקים**) ודיני מסחר (ספר **קניין**) ואף אלו העלולים לבוא לידי היזק (ספר **משפטים**). החיבור מסתיים בתיאור שני המוסדות המכוננים של האומה הישראלית: הסנהדרין והמלכות (ספר **שופטים**). ימות המשיח ומשמעותם חותמים את הספר בעניין שנפתח בו: בימים ההם ישיגו כל ישראל את דעת בוראם "כפי כוח האדם, שנאמר: 'כי מלאה הארץ דעה את ה', כמים לים מכסים'".

ספק אם אפשר להקיף את תורת ישראל וחכמתה טוב יותר ממה שעשה הנשר הגדול. מה נאים הם הדברים שנאמרו עליו במהלך הדורות: "ממשה עד משה - לא קם כמשה".

◆ סיבות ותכלית

הסיבות שהניעו את הרמב"ם לכתיבת חיבור זה מתוארות בהקדמתו. נדמה שהן תקפות גם בימינו, ואולי אף יותר.

הסיבה הראשונה היא המספר הרב של המקורות העומדים בפני היהודי, העומד נבוך מול אוצר הספרות היהודית ואינו יודע באיזה מהם להתחיל ללמוד וכיצד לפלס את דרכו בהם. מעטים הם המצליחים להקיף ולכלול את הדר גדולתה של התורה בשלמותה: הנחיה אישית ולאומית בדרכי הבורא יתברך, הפרוסה על כל תחומי החיים. מתוך צורך זה, מגיש הרמב"ם לפני הלומד תמצית התורה שבעל-פה על כל ענפיה, כעין "מפה", בבהירות ובסדר מופלא.

הסיבה השנייה היא הקושי, שהיום הוא חמור יותר מתמיד, להכריע בין דעותיהם של חכמים, ובכך להביא את המציאות אל מימוש החזון הגדול של העם היהודי - תורה אחת והלכה אחת לכל, בלא זה אומר בכה וזה אומר בכה ואין הכרע ביניהם. תפיסה זו, שלא להכריע בהלכה, מעקרת את הכוח המניע להופעת התורה בחיי המעשה. מתוך כך קם הרמב"ם והכריע בכל עניין, והעמיד לפני הלומד מסכת שלמה ומקיפה, מוכרעת וברורה, של משנה הלכתית המיועדת לכל: "קטן וגדול, איש ואישה, בעל לב רחב [=הבנה עמוקה] ובעל לב קצר" (הלכות יסודי התורה ד,יג).[4]

◆ "משנה תורה" – תורה שלמה

בהקדמתו לחיבור עומד הרמב"ם על משמעות שמו של הספר (הקדמה, לט). נדמה שהפסוקים הפותחים את דברי המבוא, המלמדים על חובת המלך לכתוב לעצמו ספר תורה שני, בוודאי עמדו לנגד עיני רבנו. בחירת שם זה לחיבורו מקבלת משמעות נוספת - זהו **ספר מלכות** של בני מלכים, כמו שאמרו חכמים: "כל ישראל - בני מלכים הם".[5]

השבת כבודה הראוי של התורה תתאפשר רק עם הקפת כל פרטיה, הכוללים את כל יסודות האמונה, שהם אמת בכל זמן ומקום, ואת כל הדין והמעשה לעם ישראל, בין המחויב עתה בין הגדול יותר, הנשאף והנרצה, שיתחייב במהרה בימינו, עת ייכון עולם במלכות שדי.[6] זו משמעותו של הפסוק שבפתיחת הספר: "אז **לא אבוש** בהביטי אל **כל** מצוותיך" (תהלים קיט,ו). כלום אפשר לתאר את כבוד התורה ואת כבוד עם ישראל מבלי חזון המקדש ודרכי הטהרה? מבלי עבודת הארץ ויישובה? מבלי הנהגת הסנהדרין והדר המלכות? מבלי יפי המשפט העברי ואמיתתו?

דבר מפליא הוא שבעיצומה של חשכת הגלות הארוכה, בשעה שהיו ישראל רחוקים מארץ קודשם ובשפלות מאין כמוה, "דווים דחופין ומסוחפים ומטורפים וייסורין באין עליהן",[7] אזר הרמב"ם חלציו בקנאה טהורה לה' והגיה אור גדול לעם ההולכים בחושך. ואלה דבריו באיגרתו לתלמידו החביב עליו כבנו, ר' יוסף ב"ר יהודה, אשר למענו נכתב ספר "מורה הנבוכים":

> דע שאני לא חיברתי ספר זה [=משנה תורה] כדי להתגדל בו בישראל ולא כדי לקנות לי שם... ואמנם [=אלא] חיברתיו, וה' הוא היודע, לעצמי תחילה,[8] להקל הדרישה והחיפוש למה שיצטרך אליו, ולעת הזקנה, ולשם ה' יתעלה, לפי שאני באמת קנֹא קנאתי לה' אלהי ישראל **בראותי אומה מבלי ספר מחוקק כולל באמת ומבלי דעות אמיתיות ומבוררות, ועשיתי מה שעשיתי לשם ה' בלבד.**[9]

בהמשך דבריו עולה החזון המאפיין את כתיבתו:

> וכל מה שתיארתי לך על מי שלא יקבלוהו כראוי לו, אין זה אלא בדורי. אבל **בדורות הבאים**, כאשר תסתלק הקנאה ותאוות השררה, **יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו.**

ואמנם משעה שכתב הרמב"ם את ספר "משנה תורה", משמשת תורתו בכל דיון תורני, ואין איש המבקש לפלס דרך אמת בתורת משה רבנו שאינו עוסק בדברי הרמב"ם. אלפי חיבורים ופירושים נכתבו על חיבורו זה: אלו מקשים ואלו מתרצים, אלו מצדדים בו ואלו מתנגדים לו, והוא נעשה עד מהרה לנחלתם של תלמידי חכמים ושל חוקרים ומלומדים כאחת.

ואולם ברבות הימים הלכו ונתעמעמו משום מה חשיבותו של הספר וייעודו להורות הלכה למעשה לכל בית ישראל, קטן וגדול, ונשתרשה הדעה שהוא קשה ללימוד ושאין אדם יכול לקרוא בו ולפסוק ממנו הלכה מבלי לדעת תחילה את התלמוד. כנגד זאת כבר כתב מרן רבי יוסף קארו, מחבר "שולחן ערוך", בחיבורו "כסף משנה", על השגת הראב"ד שבסוף הקדמת "משנה תורה":

> ויכול כל חכם לב מהבאים אחריו לסמוך על ברירתו של רבינו. ואם יימצא איזה חכם גדול שלא ירצה לעמוד על ברירתו, עד שישקול גם הוא במאזני שכלו, מי מעכב על ידו מלעיין בספרי הגמרא והמחברים? נמצא שדֶּרֶך זה שדָּרַך רבינו, **תיקון לכל העולם**, זולתי לחד בדרא [=לאחד בדור] באותו זמן. וגם לו הוא תיקון: אם יהיה נחפז לפסוק, יסמוך על דעת רבינו. **וגם כשלא יהיה נחפז, לאו מילתא זוטרתי היא** [=לא דבר קטן הוא] **לדעת סברת רבינו.**

ואולם לעתים קרובות כדי להבין את דברי הרמב"ם במקום מסוים, יש להכיר את ספר "משנה תורה" כולו, וכדי לעמוד על טעמם, על עקרונותיהם והגותם של דברים, יש להשוות את דבריו בכל רחבי משנתו, כמאמר חכמים: "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ר"ה ג,ה).

קצרה היריעה כאן מלפרט בעניין **דרכו של העולם לפסוק כרבנו וכפשט דברו.**[10] נראה שביקש רבנו, כי רק מי שיודע את הספר הזה **כולו**, יוכל לפסוק על פיו בדברים שאינם פשוטים, כיוון שתיאום ההלכות שבו נדרש כדי לפסוק הלכה למעשה. דוגמה לדבר ניתן לראות בעניין שיעור כזית,[11] המשמש בכל רחבי "משנה תורה", אך עיקרון חשוב בהגדרתו מופיע רק בהלכות מעשה הקרבנות (יג,יד): "אין קומץ פחות מכשני זיתים". ומאחר שקומץ הוא הרווח בין אצבעות היד כשהן כפופות לתוך פס היד, ונפחו לכל הפחות שני זיתים, נמצא ששיעור כזית לדעת הרמב"ם פחות בהרבה מן המקובל בימינו.

אשר למקורות פסיקתו, רבנו אינו מציין ליד כל הלכה על פי מה פסק, אך ברור כי כל דבר מדבריו שורשו בדברי חז"ל ותורת הגאונים. המתחקה אחר דבריו ימצא כי כמעט ולא אמר דבר שאינו מיוסד על דבריהם, וכשנצרך להסיק דבר מדעתו, הקפיד לציין זאת בלשון "ייראה לי" וכיוצא בזה. מאמציהם של דורות רבים מחכמי ישראל למצוא את מקורותיו של הרמב"ם נשאו פרי, ודבריו הולכים ונמצאים תואמים להם להפליא. מקורות דברי רבנו נהירים מתמיד בייחוד היום, בשעה שנחשפים לפנינו גנזי קדם, ואוצרות כתבי קדמונים וגאונים הולכים ומתגלים.

◆ הלכות והליכות

בכל יום בשחר אנו אומרים בתחילת התפילה: "תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות, מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר: 'הליכות עולם לו' (חבקוק ג,ו) - אל תקרי 'הליכות' אלא הלכות" (סדר התפילות א). משמעותה של אמירה זו אינה משחק מילים דומות (הליכות-הלכות), אלא עמידה על מהותה של ההלכה ועל ייעודה. שינון ההלכות מלאות הפרטים, רב כוחו [="מובטח לו"] להביא לסלילת שבילי מחשבת האמת בהבנת המציאות ולידי תפיסה נכונה של החיים [="הליכות עולם"].[12] המעבר מן ה"הלכות" אל ה"הליכות" הוא המעבר מן המעשה החיצוני אל עיצוב ההכרה והתודעה בדרך ה'. שינון הלכות פסוקות הוא המפתח להכרה זו, בתנאי שהלומד נותן את דעתו לא רק למקורה של ההלכה (מאין היא נובעת) אלא בעיקר למגמתה (לאיזו תפיסה היא מובילה). משל למה הדבר דומה? - למעבר מקריאת תווי נגינה לנגינתם בפועל, שרק אז הם פורטים על הנפש. אף ה"הלכות" תהפוכנה ל"הליכות" רק בחיים מלאים ותודעתיים של הפנמתן ומימושן. המשננים את ההלכות וחיים אותן נמצאים במעלה הגבוהה של לומדי התורה, שהרמב"ם מלמדנו לטרוח וללכת בעקבותיהם. וזה לשונו (הלכות תלמוד תורה ז,יב):

> מי שנידוהו בחלום, אפילו ידע מי נידהו - צריך **עשרה בני אדם ששונין הלכות** להתירו מנידויו. ואם לא מצא - **טורח אחריהם עד פרסה.** לא מצא - מתירין לו עשרה ששונין משנה. לא מצא - מתירין לו מי שיודעין לקרות בתורה. לא מצא - מתירין לו אפילו עשרה שאינן יודעין לקרות. לא מצא במקומו עשרה - מתירין לו אפילו שלושה".

ואכן, ה"הלכות" (המעשים) וה"הליכות" (ההשקפות) משמשות כמארג אחד בהוראות התורה, מארג בל יינתק, כדי "לתקן **הדעות** וליישר כל **המעשים**", כלשונו המופלאה של הרמב"ם בסוף ספר הקרבנות.[13] אחד הביטויים הנוקבים לכך הוא ההלכה בדיני עיר מקלט (הלכות רוצח ושמירת נפש ז,א):

> תלמיד שגלה לערי מקלט - מגלין רבו עמו, שנאמר: "וחי" (דברים יט,ה) - עשה לו כדי שיחיה. **וחיי בעלי חכמה ומבקשיה בלא תלמוד - כמיתה חשובה.**

תוקפה של הלכה זו בניסוחו הנפלא של הרמב"ם אינו רק בחיובה המעשי, אלא יש בה כדי ללמד על מהותם של החיים ועל מהותו של המוות. **החיים הם הדעות הנכונות** (מו"נ א,מב), לא רק במובן של אוסף ידיעות, אפילו תהיינה מובנות, אלא ביכולת האדם לחיות תובנות אלו בהכרתו ובתודעתו המלווה אותו בכל עת. הלכה נפלאה זו נוקבת הבנה עמוקה בפער בין ייעודה המלא של התורה לבין התפקיד שהתורה ממלאת כיום. הלכה זו נמצאת בין דיני עיר מקלט, דינים שאינם נוהגים עתה, ומשום כך אינם כלולים בספר "שולחן ערוך", אך חשובה היא עד מאוד, מפני שהיא נוגעת לחיי היומיום בכל זמן. השמטתה מתלמודה של תורה, משום שאי אפשר לקיימה בזמן הזה, יש בה יותר מהחמצה עצומה של כוונת התורה.

הלכה זו אינה יחידה. יש כמוה הלכות רבות העוסקות בטהרה, במקדש, בקרבנות, בסנהדרין, בנזירות ועוד. כדי להבין את מידת ההחמצה, די אם נאמר שמתוך תרי"ג מצוות התורה, ניתן לקיים בימינו רק כעשירית, ואילו כדי לקנות דעה שלמה, יש להקיף את התורה שבעל-פה כולה, ואין בידך ספר אחד העושה זאת פרט לספר זה.

לסיכום: הפסיקה, ההכרעה ההלכתית, אין מטרתה רק "לדעת מה יעשה ישראל", אלא בעיקר, מתוך המעשה, כיצד יחשוב ישראל. **משמעותה של ההכרעה בין דעות החלוקות בדין ובמעשה ומבטאות גישות השקפתיות מנוגדות זו לזו, היא קביעת עדיפות להשקפה מסוימת בחיים. המשפט התלמודי המפורסם, "אלו ואלו דברי אלהים חיים", אינו מסתיים באמירה זו בלבד אלא בהכרעה הברורה: "והלכה כבית הלל"** (בבלי עירובין יג,ב). כלומר, אלו ואלו מציגים נקודות מבט נכונות של החיים, אך יש להכריע לטובת החשובה שבהן. הבנה זו היא המעניקה להלכה משמעות של השקפה. אם נדע את ההלכה כולה על כל היבטיה, נוכל להבין את המארג ההשקפתי שהתורה ומוסריה מנסים לטעת בנו.

במכלול השלם של ציוויי התורה, באים לידי הכרעה כל היבטי החיים. באמרנו "השלם", כוונתנו ל"תורה שבעל-פה כולה". לכל דין יש פנים אחרות המשתקפות בו, והאדם צריך לא רק לשנן את ההלכות, לא רק לקיימן או לשאוף לקיימן, ולא רק להבינן, אלא להכיר בהן ולחיות אותן. תביעה זו טומנת בחובה מאמץ של לימוד, של תיאום הדינים ושל העמקה גדולה במסקנותיהם. מבחינה זאת, "משנה תורה" אינו רק חיבור הלכתי, "**לידע ביאור האסור והמותר וכיוצא בהם משאר המצוות**" (הלכות יסודי התורה ד,יג), אלא אף חיבור הכולל עניינים של השקפה, לא רק עקב שיבוץ דברי מחשבה ומוסר בו, אלא בעיקר משום שההלכה היא היא ביטוין של ההשקפה והדעה, והקשר האמיץ שבין ההלכה וההגות יש בו כדי לסנן השקפות של הבל ורעות רוח. מבחינת קשר בל-ינתק זה, במקום שמסתיים "משנה תורה", מתחיל "מורה הנבוכים", ספר ההגות שכתב הרמב"ם, ובמקום שמסתיים "מורה הנבוכים", מתחיל "משנה תורה".[14]

◆ חזון המהדורה והנחיה ללומד

כפי שנפרט להלן, יצאו לאור בדורנו מספר מהדורות מדויקות חשובות ששמו להן למטרה להביא לפני הלומד את דברי רבנו במדויק, ככתבם וכלשונם, בצירוף שינויי הנוסחאות ושאר הוספות מועילות סביב לדברי רבנו. אולם דווקא מתוך ריבוי שינויי הנוסחאות וחיבורי המפרשים שנדפסו במהדורות אלו סביב דברי רבנו, מתקשה הלומד לרוץ בתורתו ולשננה בקריאה שוטפת, ואף נמנעת ממנו ראיית דבריו בכלליות וסקירת נושאים שלמים מן החיבור במבט אחד.

יתרונה של הדפסת החיבור כולו במהדורה מדויקת בכרך אחד, בלא פירוט כל חילופי הנוסח ושאר הוספות, הוא בעצם הנגישות אליה גם לעיון ראשון, בידיעה שלמה שאין צורך לבדוק אם אלו דברי הרמב"ם, בבחינת "נִיתֵי ספר ונחזי". עיון מעמיק יותר בנוסחאות כתבי היד, הלוא הוא מצוי ואפשרי על ידי המהדורות האחרות. נוסף על כך, במהדורה בכרך אחד הכל פרוס לנגד עיני הלומד, ויכול הוא לסקור פרקים שלמים במבט אחד, לעמוד על מבנה ההלכות, היקפן וסדרן, ולחרוז הלכה להלכה בכל רחבי התורה ולקיים בכך את מה שקבעו חכמים (בבלי ברכות סד,א; הוריות יד,א) כי "סיני", כלומר מי שבקי בתורה ומשנתו סדורה, עדיף על "עוקר הרים", כלומר מי שחריף ומפלפל בתורה שאין משנתו סדורה. וכפי שכבר ראינו, הקשָרים הפנימיים בין פרטי ההלכות מרחבי התורה הם המעמידים כללים ברורים על תפיסתה השלמה של התורה.

מתוך כך, ראינו להעמיד לכלל ישראל מהדורה שלמה ומדויקת בכרך אחד, קרובה ביותר לאשר יצא מתחת ידי הרמב"ם וכעיקר חפצו: מהדורה שניתן ללמוד ממנה את דברי הרמב"ם בכל עניין, לימוד על מנת לעשות, בין בסקירה כללית של נושא מסוים במבט עין אחד בין בליווי לימוד התלמוד, ואף תוך כדי לימוד "הדף היומי", שהרי מטרת דיוני התלמוד אינה לוליינות מחשבתית או איסוף ידע, אלא **לחיות כיהודי**, בתודעה ובמעשה.[15] לשם כך נועדה ההכרעה ההלכתית, ובה יש לסכם את המשא ומתן התלמודי. עוד יותר מכך חשוב ללמוד את דברי הרמב"ם על הסדר, בין בדרך בקיאות - כקריאת קודשם של גאוני החכמים הספרדים, כגון בעל "חקרי לב", ולאחרונה כקריאתו של הרבי מליובאוויטש - בין בדרך עיון בדבריו הלכה למעשה. וכשיבקש אדם להעמיק בדבר, יהיה זה לאחר שיסודות הדעה והמעשה ברורים אצלו.

בלימוד דברי רבנו, המלצתנו על המהדורות המפרשות את הרמב"ם מתוך דבריו (מהדורה שלמה לר"י קאפח זצ"ל בהוצאת מכון מש"ה, ומהדורה חלקית לכמחצית החיבור לרנ"א רבינוביץ' שליט"א בהוצאת "מעליות"), וכבר החילונו להגיש לפני הקהל הרחב סדרת ספרים עם ביאור תמציתי ביותר (עד כה: ספר המדע וספר אהבה ועוד ליקוטים מספרים אחרים), שהם כעין 'כרטיס כניסה' למשנת הרמב"ם, הפרוסה במלוא הדרה בכרך זה בלי ביאור, דוגמת ספר התנ"ך.

ראוי לציין את איגרתו של הרמב"ם ליהודי שלא ידע עברית על בוריה אך עסק בחיבור ככל יכולתו, שכתב לו רבנו לחזקו, שכל מה שילמד, ואפילו פסוק אחד או הלכה אחת, הרי הוא מקיים מצוות תלמוד תורה. זאת ועוד, הרמב"ם מדריכו להשתדל ללמוד את לשון הקודש כדי שיוכל להבין את משנה תורה, "כי הוא [=לשון החיבור] קל להבנה וקל מאוד לדעת אותו, ומשתרגיל את עצמך בו בספר אחד, תבין את כולו".[16]

ונחתום בדברי הרמב"ם לתלמידו ר' יוסף ב"ר יהודה הבאים בפתיחת כרך זה (אגרות הרמב"ם, מהדורת קאפח, עמ' קלה-קלו):

> וכבר הזהרתיך שלא תתרשל עד אשר תדע את כל החיבור, ויהיה הוא ספרך, ותלמדהו בכל מקום, כדי שתשיג את כל תועלתו.

ויהי רצון שיזכנו ה' לשמור את כל דברי התורה הזאת לעשותם.

ב. מהדורות החיבור

◆ הטופס המקורי

לצערנו, אין בידנו ספר "משנה תורה" של הרמב"ם בכתב ידו. אילו היה בידנו ספר זה, יכולנו להתייחס אליו כאל "ספר העזרה",[17] ובוודאי היה עלינו להדפיס את החיבור רק על פיו, שהרי בו עשה הרמב"ם את תיקוניו האחרונים גם לאחר שנתפרסם בימיו. ספר זה, ששנים רבות היה בידי צאצאיו, נעלם, ואנו מקווים שבכל זאת ניצל מפגעי זדים, וכי בקרוב יזמן אותו האל ברוך הוא לידנו.

◆ הדיוקן כמשל

מי אינו מכיר את דמות דיוקנו של רבנו הרמב"ם? דיוקנו המפורסם, המבוסס על ציור עתיק, זכה בשנת ה'תשמ"ג להתנוסס על שטר של אלף שקלים ישנים. דיוקן מפורסם פחות ממנו חקוק בתבליט בבית הנבחרים האמריקני, אות להיותו אחד האנשים שהטביעו את חותמם על החוקה האמריקנית, ובו נראה הרמב"ם כפילוסוף יווני. כמו כן, הוצב פסל מפורסם של דמותו בעיר הולדתו, קורדובה, בשנה ה-800 ללידתו לפי אחת המסורות.

ואולם שלושת הדיוקנאות הללו הם פרי דמיונם של אמנים, משום שבדורו של הרמב"ם לא נהגו לצייר דיוקנאות של תלמידי חכמים, וממילא ודאי שכל הציורים נעשו מאות שנים לאחר שהתפוגג זיכרון דמותו. לדידן אין הציור חשוב כל כך, שהרי אין אנו יודעים איך נראו אבות האומה, ואין בדבר כדי להפחית מחשיבותם בעינינו. דברי הרמב"ם בעניין זה נוקבים דיים, והם ראויים לשינון:

> **ומציינין** [=מסמנים] **את הקברות** [כדי שידעו הכהנים להתרחק מהם], **ובונין נפש** [=ציון או מצבה] **על הקבר. והצדיקים - אין בונים להם נפש על קברותיהם: דבריהם הם זכרונם.** ולא יפנה אדם לבקר הקברות (הלכות אבל ד,ד).

אך הבעיה אינה הניסיון לצייר דיוקן דמיוני של הרמב"ם, אלא שבשלושת המקרים, הרמב"ם, מושא היצירה, ודאי היה מתקומם לתבנית דמותו. עשיית פסל של אדם אסורה מן התורה כחלק מאיסורי עבודה זרה: "ואין אסור לצור לנואי אלא צורת האדם בלבד" (הלכות עבודה זרה ג,י). תיאורו של הרמב"ם לבוש בכסות יוונית נוגע אף הוא באיסור תורה: "אין הולכין בחוקות הגויים ולא מידמין להם, לא במלבוש ולא בשיער... הכל בעניין אחד הוא מזהיר: שלא יידמה להם, אלא יהיה הישראלי מובדל מהם וידוע במלבושו ובשאר מעשיו, כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו" (שם יא,א). הגדיל לעשות יותר מכולם האמן, כנראה יהודי משומד או נוצרי, שנשתרבבה יצירתו לתוך שטר כסף במדינת ישראל, בתארו את הרמב"ם כדמות חכם דת מוסלמי, גלוח פאות, העובר על איסור התורה. אין לך עיוות גדול מזה!

◆ לא רק התמונה

מה שנעשה לרמב"ם בדמות דיוקנו מאפיין בזעיר אנפין את שעשו במהלך הגלות לנוסח יצירתו היחידאית והעצומה, "משנה תורה". הספר מסכם את כל התורה שבעל-פה סיכום מרהיב שלא נעשה כמותו לפניו, ועד היום אין לנו ספר כה מקיף ומסודר, כתוב בתכלית יופיה של לשון הקודש, תמציתי וברור. זוהי ההלכה היהודית במיטבה. אך נוסחו של ספר זה שובש לחלוטין, והשיבושים פגעו אף בשמו של הספר. שם הספר שונה בגלל הקושי לקבל את שמו הנועז, שֵׁנִי לתורה. כך התקבל בתפוצות ישראל הכינוי "היד החזקה", על שם י"ד הספרים הכלולים בו, וכרמז למה שנאמר בפסוק המסיים את התורה: "ולכל היד החזקה... אשר עשה משה לעיני כל ישראל".

◆ למעלה מעשרת אלפים שיבושים

כאמור, מיום יציאתו לאור ועד היום, עבר החיבור במבוכי הגלות עריכה ושינויים, מהם בזדון מהם בשגגה, והוא נמלא טעויות רבות מספור, שינויים והשמטות של הצנזורה הנוצרית ו'תיקוני עריכה' של מעתיקים ומדפיסים עמי ארצות או חכמים בעיניהם. הנוסח הנפוץ ביותר בארון הספרים היהודי, הפרטי והציבורי, הוא נוסח דפוס ורשא-וילנא, שיש בו למעלה מעשרת אלפים שינויים ושיבושים מן הנוסח המקורי. נביא ארבע דוגמאות אופייניות לשינויים הללו:

א. אות אחת של שגיאה ופולמוס גדול. לפי נוסח הדפוס, הרמב"ם כותב על חסידי אומות העולם: "כל המקבל שבע מצות ונזהר לעשותן - הרי זה מחסידי אומות העולם, ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקב"ה בתורה, והודיענו על ידי משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן. אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת - אין זה גר תושב, ואינו מחסידי אומות העולם **ולא** מחכמיהם" (הלכות מלכים ומלחמותיהם ח,יא; ולפי כתבי היד "מלכים ומלחמות").

נוסח זה גרם לפולמוס גדול בעולם היהודי: מדוע אינם נידונים אף כחכמים?! הדבר גרם להוציא לעז חינם על דברי הרמב"ם. האמת טמונה בנוסח כתבי היד, המסלק כל קושי: "אין זה גר תושב, ואינו מחסידי אומות העולם **אלא** מחכמיהם".

ב. ניסיון תיקון שנבע מאי-הבנת הלשון יש בהלכות ברכות שבספר אהבה (ו,ג): "**כל** את המלח - צריך נטילת ידים באחרונה". כמה מעתיקים, והמדפיסים בעקבותיהם, לא הבינו שמשמעותה של המילה "כָּל" היא 'מָדַד' (ראה ישעיה מ,יב). כלומר: המודד מלח עלול לגעת בעיניו ויש בדבר משום סכנה, ולפיכך עליו ליטול ידיו כדין מים אחרונים בסעודה. לכן, שינו המעתיקים את הנוסח המקורי וכתבו: "**אכל** את המלח - צריך נטילת ידים באחרונה", ומקצתם שיבשו בדרך אחרת: "כל **שהמלח בו**...". הנוסח האחרון השתרבב לכל דפוסי החיבור בתוספת שיבוש: "כל **פת שהמלח בו**...". פרשני הרמב"ם, שעמד לפניהם הנוסח המוטעה, התקשו מאוד בדבריו, וניסו לתרצם בדרכים רחוקות ודחוקות. אף הראב"ד, שנזעק ואמר "וחיי ראשי, קלקל עלינו את הלשון", לא ידע שהמעתיק הוא שקלקל, ולא הרמב"ם.

ג. הספר עבר עריכה קשה בידי הצנזורים הנוצרים, שהשמיטו ממנו הלכות שלמות בסוף הלכות מלכים ומלחמות הנוגעות לעניין המשיח ולתפקידו, ומחקו כל עניין העוסק בישו הנוצרי שר"י. ויתרה מן הכל, עיוותו כל מה שאמר הרמב"ם על הנוצרים ועל היהודים המשומדים, והמירו אותם במילת 'מומרים', דהיינו מי שהמיר והחליף את דתו, שאין לה שורש בהלכה היהודית, שהרי אין יהודי יכול להחליף את דתו ולעזוב את יהדותו. כך שיבשו דרך קבע גם את המילים 'גוי' ו'עבודה זרה' ומילים אחרות, והפכו אותן ל'עובד כוכבים ומזלות' או 'עבודת כוכבים ומזלות' וכיו"ב, שכמעט שאינם קיימים עוד בזמננו. אף בתיאור ענייני יחסי אישות שלא נראו להם, שלחו את ידם.

ד. ניסיון להתאים את הרמב"ם לדברי חז"ל כפי שהבינם המעתיק. בספר זמנים, הלכות חמץ ומצה (ו,יב), נאמר לפי נוסח כמה מכתבי היד והדפוסים האחרונים: "ומי שאכל מצה בערב הפסח - מכין אותו מכת מרדות **עד שתצא**

נפשו". כלומר, האוכל מצה בערב החג לפני ליל הסדר, דינו מכת מרדות עד כדי מיתה. רבים מן הראשונים, ובעקבותיהם פרשני הרמב"ם, התקשו בדבר. נראה שמקורו של התיקון הוא בנוסח התלמוד[18], ש"בעזרתו" ניסה המעתיק "להשלים" את נוסח הרמב"ם. ואולם עיון בכתבי היד המשובחים של הרמב"ם מגלה שהמילים "עד שתצא נפשו" נעדרות מן הנוסח המקורי.

לא הבאנו אלא מעט שבמעט כדי שלא לייגע את הקורא. קיצורם של דברים: המבקש לעמוד על לשון הזהב של הרמב"ם, אינו יכול לעשות זאת אלא מתוך מהדורה מדויקת ומוגהת על פי כתבי היד העתיקים והמהימנים של החיבור.

◆ המהדורות בדורנו

כדי להבין את ערכה של המהדורה שלפנינו, נדון בקצרה במהדורות העיקריות של חיבור זה:

א. המהדורה השכיחה של "משנה תורה", מהדורת דפוס ורשא-וילנא. כאמור, מהדורה זו משובשת עד מאוד.

עם הכרת חשיבותן של נוסחאות מדויקות בכלל, ובפרט בלשונו הטהורה והמדוקדקת של הרמב"ם, שתר בעצמו אחר נוסחאות מדויקות,[19] יצאו לאור בדורנו כמה מהדורות מוגהות ומדויקות על פי כתבי היד העתיקים והמהימנים. ואלו הן:

ב. מהדורת מו"ר הרה"ג יוסף קאפח זצ"ל, גדול מהדירי הרמב"ם ומפרשיו בדורנו, שעמל כל ימיו להוציא לאור את חיבורי קדמונינו מוגהים ומדויקים על פי כתבי יד מהימנים. בראש פועלו היו כתבי הרמב"ם: פירוש המשנה, איגרות הרמב"ם, ספר "ביאור מלאכת ההיגיון", "מורה הנבוכים" ו"ספר המצוות". גולת הכותרת של עבודתו הייתה מהדורת מופת של "משנה תורה" על פי כתבי יד מתימן בכ"ד כרכים (הוצאת מכון מש"ה, תשמ"ד-תשנ"ו), עם ליקוט מדברי הפרשנים ופירוש לשון הרמב"ם על פי הרמב"ם עצמו בשאר כתביו (=הרמב"ם על פי הרמב"ם).

ג. מהדורת הרב שבתי פרנקל עם המפרשים היסודיים ותוספות מועילות (הוצאת בני יוסף, תשל"ה-תשס"ו). לפני עורכי המהדורה עמדו כתבי יד רבים ודפוסים ראשונים של "משנה תורה". אף על פי שיש להעריך את המלאכה הרבה שעשו בהשוואת הנוסחים הללו,[20] החלטתם להעמיד לפני הקורא נוסח עיקרי המבוסס על ספרי הדפוס הראשונים, אף כשברור שהוא שגוי ("נמנענו בדרך כלל מלקבוע בפנים שינוי נוסח משמעותי שאינו מצוי באחד מספרי הדפוס"), ולהניח בסוף הכרך, בנבכי "ילקוט שינויי נוסחאות", את נוסח כתבי היד, אף אם ברור שהוא הוא המדויק, מערערת את קביעתם: "חושבים אנחנו כי זכינו להעמיד את דברי רבנו, כפי שיצאו מתחת ידו". אמנם בדפוסים הראשונים שנדפסו לפני תחילת פעולתה של הצנזורה הנוצרית, נשתמרה מסורת טובה יותר מזו שבדפוסים האחרונים, אך עדיין הסתמכות עליהם אינה מאפשרת להתקרב כראוי אל הנוסח המקורי של החיבור, כפי שניתן לעשות זאת באמצעות כתבי היד הטובים של החיבור.

ובעיקר יש להעיר את שכבר העירו רבים: מהי חשיבותו של הדפוס דווקא? וכי מספר המצטטים את הנוסח מהווה ערובה לדיוקו?[21] וכי כל מה שמודפס קדוש ייאמר לו בשל תפוצתו הרבה?[22] וכי הדפוס לא נדפס על פי כתבי יד (ומקור תמיד עדיף על העתק)? והלוא כמה וכמה דורות, כשלוש מאות שנה, עברו למן הופעת "משנה תורה" ועד להמצאת הדפוס. וכי לא נשתרבבו עד אז טעויות? והלוא עוד בימי הרמב"ם נתרבו הטעויות מחמת שגיאות העתקה מכלי שני ושלישי, כפי שניתן לראות בתשובותיו ואיגרותיו, וכמו שמוכח בבירור גם מכתבי היד שנעתקו בשנות חייו (ראוי לציין שבכרכים האחרונים שהוציאו לאור, חזרו בהם עורכי מהדורת פרנקל מדרך זו והחלו לקבוע את הנוסח על פי כתבי היד).

מכל מקום, נעזרנו רבות בחילופי הנוסח שבמהדורתם, שהובאו בשולי הדף ובהרחבה ב"ילקוט שינויי הנוסחאות", ובדרך שהמליצו עורכי המהדורה: "**כל הרוצה לדון בענייני דקדוק לשונו של רבנו ראוי לו לתפוס עיקר את נוסח תימן כפי שימצאנו במדור שינויי נוסחאות**". הלומד במהדורת פרנקל שיבוא לממש המלצה זו יתייגע רבות, ולבסוף ילאה וירגיל על לשונו את נוסח הדפוסים הראשונים, וחבל.

ד. מהדורת "יד פשוטה" להרב נחום אליעזר רבינוביץ' שליט"א. עד כה יצאו במסגרתה הספרים: המדע, אהבה, זמנים, נשים, נזקים, משפטים וסוף זרעים (הוצאת מעליות, תש"ן ואילך). מהדורה זו מגלה את מקורות הרמב"ם, בתוספת פירוש מקורי ההולך אף הוא בשיטת "הרמב"ם על פי הרמב"ם". מהדורה זו, שעיקרה הוא הפירוש, מבוססת בדרך כלל באופן מוחלט על כתב יד יחיד, שנבחר בשל עתיקותו ומהימנותו.

ה. מהדורת "רמב"ם מדויק" להרב יצחק שילת שליט"א. עד כה הופיעו במסגרתה שישה ספרים: המדע, אהבה, זרעים, עבודה, הקרבנות ושופטים (הוצאת שילת, תשס"ד ואילך). מהדורה זו מבוססת על כתבי יד עתיקים מהימנים בהקבלה לתצלומי דפוס ורשא-וילנא. נציין כי אף שנקט הרב שילת בשיטה אחרת בבחירת כתבי היד, מודה אף הוא במעלת דקדוק לשונם של כתבי היד התימניים הקדומים, ולאורך מהדורתו באו גם נוסחאות כמה מן המהימנים שבהם. רבות מהכרעותיו של הרב שילת אף הן כלולות במהדורתנו.

ו. מהדורת מכון ממרא (מצויה באתר האינטרנט: http://www.mechon-mamre.org, המתעדכן בקביעות) להרב שלמה בן אברהם שליט"א ולצוות תלמידי החכמים המסייעים עמו, המבוססת על רוב כתבי יד תימן במהדורות קאפח ופרנקל. חסרונה של מהדורה זו הוא בהחלטה לקבוע את הנוסח על פי רוב כתבי היד ולא על פי איכותם, בייחוד במקומות שברור (גם מתוך הערות במהדורות קאפח ופרנקל על נוסח זה!) שהטעויות או אי עדכון הנוסח למהדורה האחרונה נשתכפלו,[23] או במקומות בהם יש עדות של הרמב"ם או אחד מצאצאיו על הנוסח הנכון. אף על פי כן, מהדורתנו קרובה מאוד למהדורה זו, והערנו על אתר על השינויים המשמעותיים ביניהן.

ג. מאפייני מהדורתנו

◆ **נוסח ההלכות וחילופי הנוסח**

נוסח היסוד מבוסס על מהדורת מו"ר הרב קאפח זצ"ל, שנערכה על פי כתבי היד התימניים שהיו ברשותו, מתוך הכרעה מלומדת ומבוססת בין כתבי היד. כבר יצא בעולם כולו טיבם וטבעם המעולה של כתבי יד תימן, וכפי שכתבו עורכי הנוסחאות במהדורת פרנקל בראש "ילקוט שינויי הנוסחאות":

> על טיבם של המקורות ראינו להעיר בקצרה: ספרי תימן בני סמכא הם יותר מכולם. מפורסמת הצטיינותם של בני תימן מכל שבטי ישראל בדייקנותם ובהקפדתם הנפלאה לא לשנות מן המקובל. וידוע שהיו ספרי רבנו עיקר לימודם במשך כל הדורות. מתוך ספריהם מוכח שלא העיזו מעתיקיהם לשנות כלום ממה שהיה לפניהם. גם ניכר שהיו הסופרים בני תורה יותר מחבריהם בשאר ארצות הגולה, שבהם היו רוב הסופרים פועלים שכירים ולא למדנים. וכל הרוצה לדון בענייני דקדוק לשונו של רבנו ראוי לו לתפוס עיקר את נוסח תימן כפי שימצאנו במדור שינויי נוסחאות.[24]

לכך יש להוסיף שבני תימן פסקו על פי הרמב"ם בכל דבר, למעט חריגים שנער יִסְפּרם. ובכלל, קשריהם של בני תימן עם הרמב"ם וקשריו עמהם אינם זקוקים להוכחה. נוסח הרמב"ם שימש להם הלכה למעשה מסורת קבלה חיה ושוקקת, והרי "הקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהן ראוי להיתלות" (הלכות שמיטה ויובל י,ו). גם סדר התפילות של הרמב"ם (בסוף ספר אהבה) מגלה זהות כמעט מושלמת בהשוואה לנוסח התפילות התימני העתיק.

בדור האחרון נעשו בירורים חשובים רבים בדרכי הכרעת הנוסחאות של החיבור על ידי עורכי המהדורות המדויקות, תלמידי חכמים ומלומדים. בניסיון לשכלל את הנוסח עד מקום שידנו מגעת, השווינו את נוסח היסוד לנוסח מהדורות מדויקות אלו. במקומות שהמהדירים חלוקים ביניהם בדבר הנוסח המתוקן, רשמנו בשולי ההלכה את הנוסח האחר בלי להכריע ביניהם, והלומד יבחר את הנוסח שהוא מעדיף. **השתדלנו בדרך זו לכלול את עבודת המהדורות השונות ואת דרכי הכרעותיהן בין כתבי היד ולהניח לפני הלומדים דבר שלם שאינו שנוי במחלוקת.**

לפנינו עמד גם תצלומו של כתב יד אוקספורד 577 (הונטינגטון 80) - כתב יד עתיק ומשובח המחזיק את הספרים המדע ואהבה שאושר על ידי רבנו בסוף ספר אהבה, לפני סדר התפילות, בכתב ידו: "הוגה מספרי, אני משה ברבי מימון זצ"ל". כתב היד הועתק כנראה מכלי שני או שלישי, ועל כן לא היה באיכות טובה, ולאחר מכן הוגה מספרו של הרמב"ם והושבח נוסחו. מכל מקום ודאי שאינו כ"ספר העזרה" ואינו נקי משגיאות. ואולם מעלתו העיקרית היא בהגהות שנעשו בו, ברובן על ידי העברת קו **מעל** המילים או **על גביהן** לצורך מחיקתן. אך מי ידע לומר על כל הגהה והגהה איזו נעשתה מתוך ההשוואה ואיזו לא? איזו נעשתה על ידי הסופר בשעת ההשוואה ואיזו נוספה בשנים שלאחר מכן? ובמילה שאינה מוגהת, המתוקנת היא או שנעלמה מעיני המגיה?

לכן, גרסנו כגרסת כתב יד זה רק במקומות שבהם הגרסה מאושרת מכתבי יד מעולים ועדי נוסח מהימנים אחרים. וכשניכר היה שנוסחו משובח מנוסח כתבי היד האחרים, אף לא הערנו על הדבר. כך לא צַיַּנּוּ שינויי נוסח שאין בהם כדי שינוי משמעות.

מהדורתנו הושוותה באמצעות הגהת צוות מגיהים וכלים ממוחשבים עם נוסח כל המהדורות המדויקות הנזכרות לעיל באדיבות המהדירים. במקרים חשובים של ספק, אף טרחנו לבדוק את הנוסח בכתבי יד תימניים עתיקים נוספים, שתצלומיהם נמצאים במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. באמצעות כל זאת עלה בידינו בסייעתא דשמיא לנכש טעויות סופר רבות שנפלו במהדורת קאפח.

במהדורה זו, השנייה, שבנו והשווינו את הנוסח במהדורת קאפח לנוסח שאר המהדורות באופן מקיף ומעמיק. אף עשינו עבודה יסודית על ידי צוות המגיהים להשוות בדקדוק את כל שינויי הנוסחאות. בכל מקום שמצאנו שנוסח מהדורת קאפח יחידאי, ביכרנו את הנוסח שברוב כתבי יד תימן המדויקים, פרט למקרים של ספק, שהעדפנו בהם את נוסח מהדורת קאפח. בכל מקום שהנוסח המסופק יש בו משמעות להלכה, הערנו על הנוסח האחר. **בשום מקום לא ראינו לסטות מן הנוסח העיקרי מתוך סברה, אם לא מצאנו כתב יד מהימן התומך בה.**[25]

בהכרעות הנוסח הסתייענו בנוסח המשנה בכתב יד קודשו של רבנו, שנוסחו עזר להכריע במקרים מסופקים. כמו כן, הסתייענו בתשובות הרמב"ם[26] ובעדויותיהם של ר' אברהם בנו ושל ר' יהושע הנגיד מצאצאיו, שהיה בידם הטופס המקורי של "משנה תורה" שנכתב על ידי הרמב"ם. אף השתמשנו בטיוטות של דפים מן החיבור בכתב יד קודשו של רבנו שנשתמרו בגניזת קהיר. אך שרידים אלה שימשו אותנו רק כתנא דמסייע לנוסח שבכתבי היד.

השתמשנו בפירוש המשנה גם בנושאי כתיב השרויים במחלוקת בין כתבי היד. כך נקטנו בכתיב 'סומא' באל"ף, כדרכו העקיבה של רבנו בפירוש המשנה; בכתיב 'חרס' בסמ"ך, כברוב מופעיה של מילה זו שם; בכתיב 'אמָתי', ולא 'אימתי' (אך ניקדנו אֲמָתֵי בצירה באל"ף ולא בפתח כפי שניקד רבנו, כדרכנו בניקוד המבוארת להלן); וכן בכתיב 'אי זה' וגם 'אי זו' בשתי מילים, כנהוג בכתב יד רבנו כמעט בכל מקום.

במקומות אחרים לא איחדנו את הכתיב, כאשר אף רבנו לא תמיד נקט באחידות בכתב ידו, והשארנו זו לצד זו את הצורות 'גומה' / 'גומא', 'שומא' / 'שומה', 'הנאה' / 'הניה' ועוד.

ראוי לציין כי במקומות שבהם מופיע מִספּוּר בכתבי היד, כגון במניין המצוות, מופיע בכתבי היד המספר השישה עשר תמיד בצורה "יו", ולא "טז" כמקובל בימינו. בעניין זה נשארנו נאמנים לכתבי היד. לעומת זאת, במִספּוּר ההלכות, שיסודו בדפוסים, נקטנו "טז" כמקובל שם.

לא טרחנו לפרט את כל חילופי הנוסח וסיבות הכרעותינו, שהרי דבר זה מן הנמנע הוא במהדורה מעין זו. סוף סוף הלוא יכול הלומד למצוא את הנוסחאות השונות במהדורות האחרות **ולעקוב בעצמו אחר הליכתנו בדרך ההכרעה המתוארת לעיל**. ראוי לציין כי על אף ההבדלים בין הנוסח שהתקבל במהדורתנו לנוסח **מהדורת הרב קאפח**, השינויים שיש בהם הבדל הלכתי מועטים הם יחסית. על ההבדלים הללו הערנו בחילופי הנוסח.

לאמיתם של דברים, משעה שאדם משתמש במהדורות המבוססות על כתבי יד משובחים, מספר חילופי הנוסח המשמעותיים, שאינם ענייני ניסוח אלא הכרע הלכתי שונה, אינו רב יחסית.

כאמור, השתדלנו לציין רק חילופי נוסח משמעותיים. מובן שלא כללנו חילופים בין מ"ם סופית לנו"ן סופית, ולא טרחנו לבדוק אותם אלא במקום שיש לדבר משמעות. אך גם כשיש שינוי בולט יותר, ויתרנו על הערת חילוף נוסח אם אין בחילוף הנוסח משמעות ללומד הפשוט.[27] נקטנו מדיניות זו מתוך ניסיוננו להיות מכוונים אל המטרה שלשמה נערכה מהדורה זו; ביודענו שכל חילוף נוסח מסיט את תשומת הלב, שאלנו את עצמנו אם הערת הנוסח מוצדקת.[28] אנו מקווים שעלה הדבר בידנו ושהיטבנו לעשות, שכן בסופו של דבר, לשון הרמב"ם המדויקת תופסת במהדורתנו את עיקר הדף, וחילופי הנוסח טפלים לה.[29]

במלאכת ההכנה של מהדורה זו, סייע בידי תלמיד חכמים, ר' הלל גרשוני יצ"ו. עינו החדה, טוב דעתו, ניסיונו הרב ויגיעתו, יחד עם עזרתם של אברכים מישיבת "תורת החיים" ביד בנימין, הביאו לנוסח מתוקן ומהודר ביותר.

◆ חלוקת ההלכות

הרמב"ם חילק את ההלכות ליחידות קצרות, "כדי שיהיו סדורים על פה" (הקדמה, מ). סימן של סגול הפוך ולאחריו רווח הבדיל בין הלכה לחברתה. ואולם החלוקה שבכתבי היד של החיבור נשתבשה בידי מדפיסי החיבור, ובמהדורת הדפוס הנפוצה ביותר, דפוס ורשא-וילנא, מצינו מאות רבות של הלכות שאינן מתאימות לחלוקה שבכתבי היד, אם משום שכמה הלכות בכתבי היד אוחדו בדפוסים להלכה אחת אם להיפך. לכן החלטנו להחזיר עטרה ליושנה באופן בולט וברור, ולהביא את תחילתן של ההלכות שבכתבי היד בשורה חדשה ולהניח רווח מוגדל בין הפסקאות. הדבר נעשה על פי מהדורת קאפח ושאר המהדורות, ועל פי מהדורת פרנקל, שחלוקת ההלכות שבה מבוססת, כעדות עורכיה, על **"כתבי יד של ספרי הרמב"ם שבאו מתימן, הידועים כמדויקים ומוסמכים ביותר, ומסתבר שלא שינו כלום מחלוקת ההלכות שעשה רבנו"**.

הרמב"ם לא מִספֵּר את הלכותיו. מספור ההלכות הנרחב בא עם הדפוסים הראשונים. במהדורה זו לא ראינו עניין למספר את ההלכות שבכתבי היד, לא רק משום שאין חלוקה מוסכמת ואחידה ביניהם בעניין זה, אלא בעיקר משום שהמספור הכפול (הדפוס וכתבי היד) מבלבל מאוד, ומשום שמחברי הספרים לא הפנו לדברי רבנו על פי חלוקת ההלכות שבכתבי היד. **כל תחילת הלכה כפי שיצאה מתחת יד הרמב"ם סומנה במהדורתנו כתחילת פסקה, כאמור, ובלא מספור. מספור ההלכות נעשה על פי דפוס ורשא-וילנא הנפוץ**, שכבר קנה לו חזקה בהפניות מכל הספרות התורנית. הלומד יכול להתרשם בעצמו מן החלוקה המקורית והטובה של ההלכות ומן העיוות שנגרם בשל החלוקה המשובשת שבדפוסים.[30] רק את ההלכות שבהקדמה, בנוסח ההגדה ובסדר התפילות, שלא סומנו באותיות בדפוסים, מִספַּרנו על פי החלוקה בכתבי היד.

◆ סימון חילופי הנוסח

* (כוכבית) בתוך נוסח הפנים מציינת חילוף נוסח בשוליים.

ואלה הם הקיצורים המשמשים בחילופי הנוסח:

א' - כ"י אוקספורד. כתב היד לספרי המדע ואהבה המתואר לעיל, שרבנו חתם עליו שהוגה מספרו. משום כך, ייחסנו חשיבות רבה להגהות שבו ושילבנו את רובן המכריע במהדורתנו.

ד' - דפוס ורשא-וילנא.

י' - מהדורת "יד פשוטה" של הרב רבינוביץ'.

מ' - מהדורת מכון ממרא.

ק' - מהדורת הרב קאפח (נוסח הפנים וההערות).

ש' - מהדורת "רמב"ם מדויק" של הרב שילת.

כאשר צוין באופן כללי "בכמה כ"י" וכיוצא בזה, הכוונה היא שאלו אינם מופיעים אף באחת מן המהדורות דלעיל, ולרוב הבאנום מהערות הרב קאפח.

קיצורים נוספים:

פה"מ - פירוש המשנה בכתב יד רבנו.

שו"ת - תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו. אם התשובה היא מחטיבת התשובות של חכמי לוניל, שערער עליה הרב קאפח, הדבר צוין על ידנו בפירוש.

ראב"ם - שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם, שהיה בידיו ספרו המקורי של אביו בכתב ידו.

ר"י הנגיד - שו"ת ר' יהושע הנגיד, מצאצאי הרמב"ם, שאף בידיו היה ספרו המקורי של רבנו.

מ"מ - "מגיד משנה" לר' וידאל מטולושא.

כס"מ - "כסף משנה" למרן ר' יוסף קארו.

מער"ק - "מעשה רֹקח" לר' מסעוד חי ב"ר אהרון רוקח, המביא עדויות מר' אברהם בן הרמב"ם.

◆ הפיסוק

מטרת המהדורה לשמש בכל בית בישראל כספר השווה לכל נפש. משום כך נעשה מאמץ אדירים בניקוד הספר ובפיסוקו, בניצוחו של ד"ר יחיאל קארה הי"ו, חוקר בכיר באקדמיה ללשון העברית, גברא רבא הבקי באוצרות הלשון ובגרסאותיה העתיקות.

אף שהרמב"ם לא פיסק את חיבורו, פיסקנו את הטקסט למען ירוץ הקורא בו. במקומות שמשמעות ההלכה אינה מוכרעת, והפיסוק עשוי להביא למחלוקת בהבנת ההלכה, נמנענו מלפסק.[31] כמו כן, כדי להקל על הלומד, פתחנו את ראשי התיבות שבכתבי היד.

ואלה כללי הפיסוק העיקריים: קו מפריד בא בדרך כלל לפני פסק ההלכה, כגון: "כל השומע ברכת השם - חייב לקרוע" (הלכות עבודה זרה ב,י). ואם המקרה מתחלק לשני חלקים או יותר, באות נקודתיים בפתיחת ההלכה, נקודה-פסיק בין החלקים וקו מפריד לפני כל פסק, כגון: "היה לפניו עשיית מצוה ותלמוד תורה: אם אפשר למצוה להיעשות על ידי אחרים - לא יפסיק תלמודו; ואם לאו - יעשה המצוה ויחזור לתורתו" (הלכות תלמוד תורה ג,ד). במובאות מדויקות מן המקרא ומן התפילה, באים גרשיים לפניהן ולאחריהן, כמקובל. בשאר ציטוטים בא גרש אחד לפניהם ולאחריהם,[32] כגון: "ושואלין את הגדול שבעדים ואומרין לו 'אמור מה ששמעת בפירוש', והוא אומר..." (הלכות עבודה זרה ב,ח). כך סומנו גם שמות וכינויים בדרך זו, כגון: "הגדול בחכמה שבכולן - מושיבין אותו ראש עליהן, והוא 'ראש הישיבה', והוא שקורין אותו חכמים 'נשיא' בכל מקום..." (הלכות סנהדרין א,ה).

תיבת "של" נדפסה במהדורתנו חבורה לתיבה שלאחריה, כמנהג בכתבי היד ובמסורות המדויקות של לשון חז"ל; כגון "תלמידו שלְמשה רבנו" = תלמידו של משה רבנו; "חבית שלְיין" = חבית של יין (בצורה זו יש משמעות גדולה לניקוד הלמ"ד, להבחין אם כלולה בה ה"א היידוע; כגון: "שלְשבת" = של שבת, "שלַשבת" = "של השבת"). נוכחנו לדעת כי ההרגל בקריאת "של" חבורה למילה שלאחריה נקנה בזמן קצר, ויש בכך כדי להביא את הלומד לשימת לב ללשון חכמים, לסגנונה המיוחד ולמשמעותה השונה לעתים מלשון ימינו.

◆ הניקוד

אלפי שעות שוקעו בניקוד הספר, להאירו ולהחיותו, בידענו, כעדותם של חכמים, כי אלו "שהקפידו על לשונם - נתקיימה תורתם בידם". מסורות ישראל והגיית עדות ישראל עמדו לפנינו, כמו גם הגייתם בלשון המקובלת כיום. פעמים רבות קשה לציין צורות הגייה שונות כשגיאות, כעילגות לשון או כמסורות מפוקפקות, משום שהן עשויות לשקף פנים רבות וגוני לשון.[33] עד שהאדם בא להכריע ביניהן, הוא כורע תחתיהן, מהלך על חבל דק ואינו נקי מן הספקות לעולם. לעתים אף לאחר הכרעה מטפחת על פניו המחשבה 'כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה, ואם שניהם כאחד טובים'.

אין בידנו ספר "משנה תורה" מנוקד שיצא מתחת ידי הרמב"ם בכתב ידו. ואולם כאמור לעיל, בחסדי ה' עלינו נתגלה בדורות האחרונים טופס מקורי של פירוש המשנה (כולל נוסח המשנה) בכתב ידו של הרמב"ם לרוב סדרי המשנה, שניצול מפגעי הזמן והזדים באורח נס. ואף שכתב היד אינו מנוקד במלואו, אלא זעיר שם זעיר שם (בעיקר מילים שהגייתן מיוחדת), יש בו תרומה לא מעטה להכרת מסורת הלשון שהילכה בימי הרמב"ם.[34]

מתחילה חשבנו לנקד את מהדורתנו ברוח הניקוד שבכתב היד של פירוש המשנה, אלא שנמנענו לבסוף מלעשות כן, מפני שאין בניקודן של המילים המועטות אשר נוקדו בכתב יד זה כדי ללמדנו על מסורת הלשון שהיתה בפי הרמב"ם במלואה. זאת ועוד, מילים מסוימות נוקדו בכתב היד פעם כך ופעם כך. מעבר לכל זאת, כיוון שמטרתנו הראשית להקל על הלומד, חששנו שהליכה במסורת קריאתו של הרמב"ם תיצור לעתים זרות העלולה להכביד על הלימוד הקל בספר. לכן, החלטנו שניקוד החיבור יהיה בעיקרו כדרך המקובלת בימינו למען ירוץ הקורא בו.

בהתאם להחלטה זו, נמנענו מלנקד מילים על פי מסורת ספרד, אם אין מסורת זו רווחת בימינו, אף שפעמים היא מתועדת במשנה או בפירוש המשנה של רבנו. דרך משל: ניקדנו 'שֶׁמֶא' ולא 'שֶׁמֶא', 'רַבִּי' ולא 'רִבִּי' ועוד. יחד עם זאת, נקטנו במסורת ספרד אם היא מקובלת בימינו בקרב לומדי ספרות חז"ל. ולכן ניקדנו 'טַהֲרָה' (ולא 'טָהֲרָה' שברוב המילונים), משום שצורת קריאה מסורתית זו היא הרווחת גם בימינו. אמנם נסתייענו בניקוד שבכתב היד כדי לנקד מילים נדירות שאינן משמשות בימינו או שאין להן מסורת ניקוד אחידה במקורותינו, והעדפנו לנקדן כבנוסח המשנה, כגון המילה 'כַּדַּכֵּד' (הלכות עבודה זרה ז,יד), אחד מחלקי נול האורגים.

הכתיב והניקוד פעמים היו רֵעים זה לזה ופעמים רָעים. אם יש בכתיב שבכתבי היד של החיבור כדי להעיד על מסורת הקריאה של התיבה, ניקדנו על פיו, בהשמטת אימות הקריאה המיותרות. כך ניקדנו 'שֹׁבַע' (הלכות יסודי התורה י,ג), בגלל הכתיב המלא 'שובע', וכן 'יִכְעֹס' (הלכות דעות א,א), עקב הכתיב 'יכעוס'.

לעומת זאת, אם הכתיב שבכתבי היד יכול לסבול ניקוד שונה מזה שהוא מרמז אליו, השארנו את הכתיב המקורי, אך ניקדנו על פי עקרונות המהדורה שתיארנו לעיל. דרך משל, שימרנו את הכתיב 'אנדרגינס' כבכתבי היד (בנוסח המשנה של רבנו (ביכורים א,ה ועוד) מנוקד 'אנדרָגינָס'), אך ניקדנו 'אַנְדְרוֹגִינוֹס'. כך גם לגבי המילה 'אסטס' (בנוסח המשנה של רבנו (כלאים ב,ה ועוד) מנוקד 'אֶסְטֵס'), אך אנו ניקדנו 'אִסְטֵס'. דוגמה לשיטה זו ניתן לראות גם בניקוד המילה 'נוֹאי' (הקדמה, מצוות לא תעשה ד ועוד). מילה זו באה בכתב היד של פירוש המשנה, הן בנוסח המשנה הן בפירוש, בכתיב באל"ף ובחיריק תחתיה: 'נוֹאֵי' (תעניות ד,ז ועוד). ומאחר שהרמב"ם כותב אותה בכתיב זה בדרך הקבע, החלטנו לקיים את הכתיב, אך לנקדה 'נוֹאי', כמקובל בפי רובם המכריע של הקוראים בימינו. כך גם המילה 'טמאות' שכנראה הרמב"ם קראה טְמָאוֹת, ואנו ניקדנו, לפי דרכנו, טֻמְאוֹת.

בדרך דומה נהגנו בצורות הריבוי של השמות המסתיימים בסופית "-וּת", כשניקדנו את הסופית "-יוֹת", כגון 'גָּלְיוֹת' (הלכות תלמוד תורה ה,יד), אף שבפירוש המשנה הסופית מנוקדת בדרך הקבע "-יוֹת", כגון 'אֻמָּנִיּוֹת' (ביכורים ג,ג) או 'טָעִיּוֹת' (נזיר ה,א), ואף על פי שמסורת זו מקוימת בפי רבים עד ימינו אלה.

יחד עם זאת, ברי שקיימנו צורות אופייניות למסורות קדומות המשתקפות בכתב היד, כגון 'קְרִיַת שְׁמַע' [=קריאת שמע] או 'דרך רַמָּיוּת [=רמאות]' (הלכות דעות ז,ד).

דרך האמצע שנקטנו בניקוד המהדורה - מצד אחד שמירה במידת האפשר על הכתיב המיוחד שיצא מתחת ידי הרמב"ם, ומצד שני אימוץ שיטת ניקוד שלא תהא מוזרה בעיני הקורא בן ימינו - נגזרת מייעודו של החיבור ומאיכות דיוקו, ויש בה, כך אנו סבורים ומקווים, לעודד את הלימוד בחיבור זה בפרט ובחיבורי הרמב"ם בכלל מבלי לפגום במסורת העתיקה.

◆ הפסוקים

הפסוקים נוקדו על פי מסורת תימן ומסורת כתר ארם-צובה.

קרי וכתיב: מילים מן המקרא שיש להן מסורת קרי שונה מן הכתיב, באות כפי שנהג רבנו, כקריאתן במקרא ולא ככתיבתן.

דילוג במובאות מן המקרא: כל מקום שכתוב בכתבי היד "וגו'" או "וכו'", המרנו את הקיצור בשלוש נקודות. ואם הדילוג אינו מצוין בכתבי היד, רשמנו במקומו שלוש נקודות בתוך סוגריים מרובעים: [...].

כתיב שם הוי"ה: בכתבי יד בא שם ה' בשלוש יו"דין, "ייי",[35] כשפעמים היו"ד האמצעית או השלישית מוגבהת מחברותיה. על מנת לשמר כתיב זה, אך יחד עם זאת לא לסרבל את עין הלומד, הסתפקנו בשתי יו"דין.

ציוני המקורות: כל מופעי הפסוקים במקרא סומנו מחדש (כפי שכבר קדמונו בשאר המהדורות). הרמב"ם ציטט כ-4000 מופעי פסוקים בעל-פה מזיכרונו המופלא, ועל כן לפעמים נפלו בהם שינויים קלים מן המסורה.[36] במקרים אלו השארנו את נוסח רבנו המקורי, והערנו על נוסח הפסוק בסוגריים של ההפניה, כגון: "'לא תסור מכל הדבר" (דברים יז,יא; ושם: מן הדבר)'. וכשהשוני הוא באות אחת בלבד, השלמנו את האות בסוגריים מרובעים (לציון אות שנמצאת בפסוק ולא בדברי רבנו) או עגולים (לציון אות שרבנו כתבה אך אינה בפסוק). וכשצירף רבנו פסוקים ממקומות אחדים, כתבנו את מקורות הפסוקים בהקדמת הלשון "בשילוב", כגון: "ונתן את הכסף וקם לו" (בשילוב: ויקרא כז,כג; כז,יח-יט).

וכאן יש לציין כי כשיש הבדלים בין כתבי היד של החיבור בציטוט פסוקים, העדפנו את הנוסח המתאים למסורה.

◆ הפניות "כמו שביארנו"

הרמב"ם מרבה בהפניות ממקום אחד למקום אחר בחיבורו באמצעות הביטויים 'כמו שביארנו' או 'כמו שיתבאר' וכדומה. כדי להקל על הלומד, הוספנו מראי מקומות להפניות אלה. במקומות שיש ספק לאן הפנה הרמב"ם או שמפרשי הרמב"ם חלוקים בעניין זה - אנו מפנים למקור שנראה לנו שהתכוון לו הרמב"ם, ואנו מוסרים מודעה כי אין בציונינו כדי לפסוק הלכה, והם מראי מקומות בעלמא שנועדו להקל על הלומד.

◆ הכותרות

במהדורה זו ניתנה לכל פרק כותרת קצרה, המתמצתת את נושא הפרק. הכותרות מועילות לסקירת נושאו של כל פרק במבט אחד - הן כהקדמה ללימוד המסייעת להתמצאות, והן כסיוע לזיכרון לאחר הלימוד.

מאמץ רב הושקע בכתיבת הכותרות ובהגהתן, על מנת שתהיינה בס"ד קצרות, ברורות, ומדויקות ככל האפשר. במקרים רבים הכותרות לקוחות מלשונו של הרמב"ם עצמו. מחמת ההכרח לקצר, נושאים שהובאו בפרק בהלכה אחת או שתיים בלבד לא תמיד מצאו את מקומם בכותרת.

◆ האיורים

האיורים במהדורה זו צוירו מחדש מעשה אומן על פי מהדורת קאפח. כשהדבר אפשרי, כגון בציור המנורה, המזבח או ההיכל, הקפדנו על היחס בין חלקי האיור לפי קנה מידה. קטעי כתיבת הסת"ם ב"ספר אהבה" נכתבו מחדש על פי מסורת תימן, כגון כתיבת הפ"א הלפופה בשירת הים.

◆ המפתחות והנספחים

מהדורה זו כוללת את המפתחות הבאים (לחלק מהמפתחות מצורפות הקדמות קצרות):

- **שני מפתחות לספרי הרמב"ם ולחטיבות ההלכות** - כסדרן ובסדר הא"ב. המפתחות מובאים בצדיה הפנימיים של הכריכה, ומסייעים להתמצאות בין י"ד הספרים וחטיבות ההלכות. בכריכה האחורית נמצא גם **מפתח האיורים**.
- **שני מפתחות לנושאי הפרקים לפי סדר ההלכות** - מפתח לכותרות הפרקים המצויות בגוף הספר, ומפתח מתומצת יותר לקבוצות פרקים. מטרת המפתחות הללו לתת לקורא מבט כללי, ולחשוף מעט את מבנה הנושאים הנידונים בכל חטיבת הלכות.
- **שני מפתחות לתרי"ג המצוות.** בתיאור מבנה הספר שבהקדמה (עמ' 23-32), הובא בכל מצוה מקורה במניין המצוות הקצר (עמ' 6-22). בכך מספק המפתח גם התמצאות והשוואה בין "ספר המצוות" של הרמב"ם לבין פירוטן בספר "משנה תורה". בנספחים שבסוף הספר מובא המפתח ההפוך - ממניין המצוות הקצר לביאור המצוה ב"משנה תורה".
- **מפתח אזכורי המקרא** - לכ-4000 ציטוטי פסוקים המובאים ב"משנה תורה".
- **מפתח ערכים ומושגים** - מפתח עניינים הכולל כ-3500 ערכים וערכי משנה הנידונים ב"משנה תורה".
- **מפתח אישים** - לאישים המוזכרים ב"משנה תורה".

- **מפתח מידות ומשקלות.** במפתח זה מובאים עקרונות המדידה ופרטי המידות: מידות אורך שטח ונפח, מידות שקילה וכספים ומידות זמן.
- **נספח לתולדות חייו של הרמב"ם.**

קריאה ובקשה

עשינו כל מאמץ לנפות את המהדורה ממשוגות ומשיבושים, אך אין אנו מתברכים בלבבנו לומר שלא נפלו טעויות בעבודתנו. על כגון זה ביקש נעים זמירות ישראל: "שגיאות מי יבין, מנסתרות נקני" (תהלים יט,יג). וכדרכם של מעתיקים קדמונים, נחתום גם אנו את דברינו בקריאה אליכם: אחינו הקוראים, במטותא מנייכו, אם נקרתה לפניכם טעות כלשהי, בדקוה היטב-היטב (פעמים רבות אין זו טעות כלל) והסבו את תשומת לבנו לדבר, ככתוב: "הרימו מכשול מדרך עמי" (ישעיה נז,יד). אנו נודיע מיד על תיקונה בע"ה באתר האינטרנט שלנו ונתקנה בעזר האל ברוך הוא במהדורה הבאה. ואל תדינונו לכף חובה אלא לכף זכות, שהרי כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לספר בלא שגיאות. וכבר הקדימנו בבקשה דומה רס"ג בהקדמתו לספר "הנבחר באמונות ובדעות" (מהדורת קאפח, עמ' ו): "והנני משביע בה' יוצר הכל כל חכם אשר יעיין בספר זה, ומצא בו דבר בלתי נכון שיתקננו, או מלה מסופקת שיפרשנה על הצד הטוב. ואל ימנענו מכך, שאין הספר שלו, או שאני כבר קדמתיו לבאר מה שלא נתבאר לו. כי החכמים חסים על החכמה, ויש להם חמלה עליה כחמלת הקרובים, כמו שנאמר: 'אמור לחכמה אחותי את'. אם כי גם הסכלים יש שהם חסים על סכלותם ואינם עוזבים אותה...". עיינו שם בדבריו הנפלאים.

בצאתנו מן הקודש נישא תפילה: יהי רצון שמהדורה זו תילמד ותתקבל על דעת דורשי תורת ה' ומבקשי ידיעת שמו.

שלמי תודה

בראשית דבריי, אודה לאל עליון, אלהינו ואלהי אבותינו, שהגיענו לזמן הזה. מעת שעמדתי על דעתי, היה לי רבנו משה בן מימון למורה דרך. רבותיי, הרב יוסף קאפח זצ"ל ויבלחט"א הרב אליהו זייני שליט"א, האירו את עיניי ולימדוני לדעת לחיות: לחיות בדעת, דעת ה', אהבתו והכרתו. מכוחה של הכרה זו, נובעת מהדורה זו מבית היוצר של **מפעל משנה תורה** אשר שם לו למטרה להגיש לקהל הרחב את מפעלו של הרמב"ם במדויק. כן יעזרנו ה' להמשיך במפעל הביאור.

מהדורה זו לא הייתה יוצאת מן הכוח אל הפועל בלא עזרתם של רבים שסייעו בידי, לכבוד הבורא יתעלה ולכבוד רבנו בלבד, שלא על מנת לקבל פרס. חובה נעימה היא לי להזכירם ולפרט שבחם, כאמור: "לכו חזו מפעלות יי" (תהלים מו,ט).

יקרים שבהם הם **ר' הלל גרשוני יצ"ו**, תלמיד חכמים מישיבת "תורת החיים", שעמל על דיוק הנוסח, השוואתו וניפויו בחריצות אין קץ, **וד"ר יחיאל קארה יצ"ו**, מנהל המדור לספרות הגאונים במילון ההיסטורי, ההולך ונעשה באקדמיה ללשון העברית, שנתאמץ בדבקות ובטוב דעת להשביח את המהדורה בעריכתה ובניקודה. בלעדיהם ספק אם הייתה יוצאת מהדורה זו לאור.

במהדורה הראשונה נתנו מכוחם תלמידי ישיבת "אור וישועה" בחיפה, ובמהדורה זו עמסו אתם בעיקר תלמידי ישיבת "תורת החיים" ביד בנימין בראשות הרב שמואל טל שליט"א, ובהם: יוסף רזניק, דביר ומתתיה טל, אריאל הורוביץ, אופיר שעבין ומשה לב טוב - הי"ו. עוד סייע רבות בעריכת המהדורה יעקב עציון הי"ו. כל אלו, ועוד עשרות אנשים רבים וטובים, ליוו את ההדרת החיבור, עריכתו והגהתו בלא לאות מתחילה ועד סוף, ועמלו יחד אתי בהובלת מפעל זה ובמלאכה מייגעת זו בהתנדבות מלאה ורוח ה' מפעמתם. תהא משכורתם שלמה מעם ה' אלהי ישראל, ברכת התורה תאיר את נתיבותיהם, וזכות הנשר הגדול תהא חופפת עליהם ועל בתיהם.

תודה מלאה ל"מכון משה" ולעומד בראשו, הרב רצון ערוסי שליט"א, על שהתירו לי באדיבותם להשתמש בנוסח מהדורת הרב יוסף קאפח שהוציאו לאור. תודה חמה לרב נחום אליעזר רבינוביץ' שליט"א ולעוזרו הנאמן הרב ברוך ברנר שליט"א, על אדיבותם הרבה ועל המאמצים הרבים בהשגת עותקים ממוחשבים של נוסח מהדורתם ובמסירתם לי לצורך ההשוואה. תודה לרב יצחק שילת שליט"א על עצותיו המועילות ועל מסירת עותק מספריו בטרם יצאו לאור. תודה נאמנה לרב שלמה בן אברהם שליט"א מ"מכון ממרא", על שסייע לי רבות מניסיונו הרב. כאן מקום להביע הערכה למפעל שימור אוצרות הרוח של עמנו, ל"מכון לתצלומי כתבי יד עבריים" שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. עוד אודה לד"ר יצחק הילמן, למר אלחנן אופנהיים ולמר ישראל והב, על ניקוד הגרסה הראשונה של חלקים מהמהדורה. ואסיים בשבח אכסניה של תורה, ישיבת "אור וישועה", בראשות מו"ר הרב אליהו רחמים זייני שליט"א, שנטלה על עצמה להפיץ את משנת הרמב"ם, ובייחוד למר יצחק וייספיש הי"ו על סיועו בהפקת הספר.

ואחרונים חביבים, בני ביתי. יברך ה' את נוות ביתי, ישמרה הצור, שליוותה את עבודתי במפעל זה, ואת ילדינו. יהי רצון שנהיה אנחנו וצאצאינו כולנו אוהבי ה' ולומדי תורתו לשמה.

שעה שנכתבת הקדמה זו, בחסדי ה' אין שעבוד מלכויות עלינו, ועם זאת "עבר קציר כלה קיץ, ואנחנו לא נושענו" (ירמיהו ח,כ), ואין איש יודע איזה הדרך יגיה ה' אור לעמו, וכמה טלטולי רועים חסרי דעה והשכל נעבור. בין כך ובין כך, עם ישראל - חזון גדול לו, והרי "נצח ישראל לא ישקר ולא

ינחם, כי לא אדם הוא להינחם" (שמואל א טו,כט). אוהבי ה' באמת, חזקו ואמצו, ואל ירפו ידיכם, כי יש שכר לפועלכם. קראו ה' באמת, כי מהרה בימינו הוא לבדו ימלוך עלינו, וירים קרן כנסת ישראל עגומת הנפש (ראה סדר התפילות, נו) לצעוד אל מימוש יעדיה הגדולים המקיפים והנצחיים, המכונסים כולם בספר זה, "משנה תורה". קראוהו, לְמדוהו ולַמדוהו. נערו חצניכם, ולכו הנהיגו בכוחכם הגדול, והמקום ברוך הוא יזריח אור על עולמו.

י"מ
חיפה תשס"ט

◆ הערות

1. כינויו של הרמב"ם "הנשר הגדול" הוענק לו בשל היקף העניינים הנסקרים ממרום מעופו, ועם זאת מבטו חד עין, המבחין בכל פרטי המציאות. מקורו כנראה בתיאור האמור ביחזקאל (יז,ג), התואם את דמותו של הרמב"ם.
2. לפי השערת הרב קאפח (הקדמה למורה הנבוכים, עמ' 21).
3. דברים לג,א. ראה דברי הרמב"ם בפירוש המשנה (אבות ה,יג): "...האדם שנקבצו בו כל המעלות בכללותם, ההגיוניות והמדתיות... זה מעט הוא שיימצא... ואם יימצא הן קוראים אותו 'אדם אלהי', וכך קראתו לשון הקודש 'איש האלהים', ואני אומר שאדם שזה תיאורו ייקרא גם 'מלאך יי'...". עיין שם.
4. בעניין זה חלקו רבים על הרמב"ם, וביקשו להעמיד כנגדו דעות חלוקות (כדוגמת הראב"ד בהשגותיו). אך אין ספק שהמציאות שראה אותה הרמב"ם כבעייתית, הופכת חמורה יותר ויותר מבחינה זו.
5. דברי ר' שמעון במשנה (שבת יד,ד). וראה בפירוש הרמב"ם על אתר: "והלכה כר' שמעון...".
6. ראה בתפילת "עלינו לשבח": 'לתכן [=לבסס] עולם במלכות שדי', אשר מקורה בברכה שלישית של מוספי ראש השנה ובתפילת היובל (סדר התפילות מז), ומשם נעתקה לסיומי כל סדרי התפילות בימינו.
7. ראה הלכות איסורי ביאה (יד,א).
8. ראה בהקדמה לפירוש המשנה (מהדורת קאפח עמ' יח) מה שכתב הרמב"ם על חיבור המשנה, שקשה להבינו משום גדולת דעתו של רבנו הקדוש שחיבר ספר זה לעצמו כפי רוחב דעתו, "לפי שחכמים הראשונים לא היו מחברים אלא בשביל עצמם". אך עיין גם מו"נ (ב,לז): "אין חכם מחבר דבר לעצמו, ללמד את עצמו מה שכבר ידע", והערת הרב קאפח שם.
9. אגרות הרמב"ם (תרגום משולב ממהדורת קאפח עמ' קכה ומהדורת שילת עמ' ש-שא).
10. ראה בהרחבה הקדמת הגר"י קאפח למהדורתו בשער ספר המדע. אף השו"ע בנוי ומבוסס על הרמב"ם.
11. העירני עליה הרב שלמה בן אברהם שליט"א.
12. עיון במקורו של הפסוק מגלה כי נושא הפסוק אינו הצדיק כי אם ה', הפועל בעולם ומנהיגו. חכמים בדרשתם הסבו פסוק זה לשונה ההלכות, שהוא הולך בדרכו של ה' (עיין הלכות דעות א,יא-יד); ואכן מטרתו של האדם היא להבין את דרכו של ה' בעולם (הליכות ה' בעולם) ע"פ התורה, ומתוך כך לעצב את חייו (הליכות עולמו של הלומד).
13. תיקון הדעות - במובנו של המושג "דעה" - הוא גם משמעו של המובא ב"מורה הנבוכים" (ג,נא): "ודע, כי מעשה העבודות הללו, כקריאת התורה והתפילה ועשיית שאר המצוות, אין תכליתן אלא **שתוכשר** [הכשרה של הרגל וסיגול, ע"פ הערת המהדיר הגר"י קאפח זצ"ל] בהתעסקות במצוותיו יתעלה מלעסוק בענייני העולם, כאילו התעסקת בו יתעלה, לא בזולתו". והבאתי משפט זה כתואם למה שנכתב ב"משנה תורה", מפני מי שהחפץ הביאו לטעון כי אין למעשי המצוות טעם אלא עצם המעשה, ולא התודעה הנדרשת מהם, ואף גייס לשם כך תרגום ישן.
14. בסיום מורה הנבוכים מצטט רבנו את הפסוקים בירמיהו (ט,כב-כג) "כֹּה אָמַר ה', אַל יִתְהַלֵּל חָכָם בְּחָכְמָתוֹ, וְאַל יִתְהַלֵּל הַגִּבּוֹר בִּגְבוּרָתוֹ, אַל יִתְהַלֵּל עָשִׁיר בְּעָשְׁרוֹ. כִּי אִם בְּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל הַשְׂכֵּל וְיָדֹעַ אוֹתִי, כִּי אֲנִי ה', עֹשֶׂה חֶסֶד מִשְׁפָּט וּצְדָקָה בָּאָרֶץ, כִּי בְּאֵלֶּה חָפַצְתִּי נְאֻם ה'". ומפרשם: "רוצה לומר מטרתי שיהא מכם חסד וצדקה ומשפט בארץ, **שהמטרה להידמות בהן ושיהיו אלה הליכותינו**. נמצא כי התכלית אשר הזכיר בפסוק זה, היא שהוא באר כי שלמות האדם אשר בה יתפאר באמת היא, מי שהגיע להשגתו יתעלה כפי יכלתו, וידע השגחתו על ברואיו בהמצאתם והנהגתם היאך היא, **והיו הליכות אותו האדם אחר אותה ההשגה**, מתכוון בהן תמיד, חסד צדקה ומשפט להתדמות במעשיו יתעלה...".
15. ראה דבריו הנפלאים של הרב קאפח בהקדמתו למורה הנבוכים ובהערתו על מו"נ (א,עא הערה 10) והבן לאשורם את דברי הרמב"ם על לימוד התלמוד ברחבי אגרותיו.
16. אגרות הרמב"ם (מהדורת קאפח עמ' קלה-קלו). עיין שם והרווה צימאונך.
17. ספר התורה שהיה במקדש, שעל פיו הוגהו כל ספרי התורה.
18. ראה תלמוד בבלי (כתובות פו,ב; חולין קלב,ב). ובאופן ברור יותר: דברי התוספתא (מכות ג,י) והירושלמי (נזיר ד,ג).
19. ראה הערכתו של הרמב"ם לבירור נוסחאות מדויקות וטרחתו בעניין זה ברחבי "משנה תורה" [מלבד ציון נוסחאות לא מוכרעות, כגון בהלכות שביתת יום טוב (ב,יב)]: **א**. הלכות אישות (יא,יג): "יש גאונים שהורו... ואין דרך התלמוד מראה דבר זה, וטעות היתה בנוסחאות שלהם. **וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים**, ומצאתי שהדבר כמו שאמרנו, שאין לבוגרת אלא טענת דמים בלבד". **ב**. הלכות גירושין (ט,לא): "ורבותי הורו בגט זה בדבר שאינו נראה, מפני שיבוש שהיה בנוסחאות שלהן". **ג**. הדוגמה הברורה ביותר בהלכות מלוה ולווה (טו,ב): "יש נוסחאות מן התלמוד שכתוב בהן... וטעות סופרים היא, ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים. **וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן שהוא נאמן. והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגווילים, כמו שהיו כותבין קודם לזמן זה בקרוב מחמש מאות שנה, ושתי נוסחאות מצאתי מן הגווילים בהלכה זו**, ובשניהם כתוב... ומפני טעות זו שאירעה למקצת הספרים, הורו מקצת גאונים... גם ההוראה הזאת על פי ספרייהן, שכתוב בהן... וזו טעות סופרים היא. ומצאתי בגווילים כתוב... אף על פי שהספרים המוגהין כמו שאמרנו, כך ייראה

מדין התלמוד. ועוד, דברים של דעת הן...". עיין שם. היחס בשיטתו של רבנו בין נוסח התלמוד, בין מהלך הדיון בתלמוד ובין דברי דעת, חורג מעניין הקדמה זו.

20. אמנם כטבעו של עולם, גם מהדורה זו אינה נקייה לחלוטין משגיאות, ובמקרים מועטים נשמטו חילופי נוסח מעיני העורכים. ראה למשל: "שאין לך אדם מישראל שלא עבר מעולם על מצות עשה" (הלכות פסולי המוקדשין טו,יד), ואין הערה על התיבה "מעולם"; אף על פי שאין היא מופיעה בכתבי יד תימן, כהערת הרב קאפח על אתר.

כאן המקום להעיר על התעלמותם החמורה של עורכי המהדורה מתלמידי חכמים שאינם נמנים על בית מדרשם. ראה "ספר המפתח" שבמהדורתם (מפתח הפניות לספרי הפוסקים שדנו בדברי רבנו ומפרשיו), שבו התעלמו שלא בתום לב מן הראי"ה קוק זצ"ל ומתלמידי בית מדרשו, דבר שלא נשמע כמוהו, להעלים דברי תורה משיקולים זרים. [השמטות אלו תוקנו בפרויקט מכון "הלכה ברורה", שהוציאו אף הם מפתח שלם ומקיף של ספרי הפוסקים העוסקים בדברי רבנו לפי סדר ההלכות. פרויקט זה מופיע גם באתר האינטרנט: http://www.halachabrura.org]. התעלמות זו גובלת באי-אמירת אמת, כגון בהערתם ב'ציונים ומקורות' על ההלכה הראשונה ב"משנה תורה" (הלכות יסודי התורה א,א): "יסוד היסודות ועמוד החכמות **לידע** שיש שם מצוי ראשון", ששם ציינו כי **כל** (!) מתרגמי פירוש המשנה וספר המצוות של הרמב"ם (שנכתבו במקורם בערבית) תרגמו עניין זה בלשון "להאמין" ולא בלשון "לידע", והעלימו לגמרי שיש משלומי אמוני ישראל, גדול מתרגמי הרמב"ם, הגר"י קאפח זצ"ל, שתרגם כלשון רבנו בעברית "לידע".

21. ראה דברי הרמב"ם במו"נ (ב,טו) וקבעם כמרגלית לנגד עיניך: "לפי שכל דבר שהוכח, לא תוסיף אמיתתו ולא יתחזק הנכון שבו בהסכמת כל העולם עליו, ולא תגרע אמיתתו ולא ייחלש הנכון שבו, אם יחלקו כל אנשי הארץ עליו".

22. מורגלא בפומיה דמו"ר הרב אליהו זייני דרך הלצה שגדול הפוסקים היה ממציא הדפוס. ומו"ר הגר"י קאפח כתב שבתימן נעשו ספרי הדפוס כינוי לאדם משובש, עד שאם אומר אדם דברי טעות באיזה נושא שיהיה, מטיחים בפניו: "דפוס שכמוך, לא כך אלא כך...".

23. ראה למשל על בשר חיה בחלב (מאכלות אסורות ט,ג-ד).

24. וכן העירו על כך למכביר. ראה למשל בחילופי הנוסח להלכות גירושין (ד,יא) על נוסח הגט: "מן הראוי לציין שנוסח הגיטין התימניים שבתכלאלים קדמוניים אינו זהה לנוסח שבכתבי יד תימן כאן, וזו הוכחה נוספת למידת דייקנותם של כתבי היד התימניים". כן נוסח סידורי תימן הקדומים ("תכאליל") קרוב מאוד לנוסח רבנו, אך גם במקומות שהוא שונה בהם, לא נגעו סופרי תימן בנוסח הרמב"ם.

25. יוצאים מכלל זה שני מקומות (מעשר שני ז,טז ופסולי המוקדשין יט,י) שבהם ברור שנפלה טעות סופר, ועל כן שינינו מנוסח כתבי היד והערנו על כך.

26. הגר"י קאפח סבר כי כל התשובות לחכמי לוניל מזויפות. כנגדו טען הר"י שילת שהן מקוריות. לשתי הדעות, ראה ספר זיכרון להרב יצחק ניסים (כרך ב, עמ' רלה-רנו).

27. כך לא הערנו על חילופי נוסח בין 'מנה' לבין 'מאה', שמשמעותן זהה אף על פי שמדובר במילים שונות. כאן המקום להעיר שההגדרה של שינויים משמעותיים אינה קלה כלל ועיקר. אף על פי כן ניסינו להכריע על פי אמת המידה שבחרנו, אם הלומד הפשוט עשוי להתעניין בשינוי אם לאו.

28. במקרים מסוימים סטינו מכתבי יד תימן, כשנוכחנו לדעת שדרכו של הרמב"ם שונה ממסורת הקריאה התימנית. לדוגמה, סטינו מן הכתיב התימני "בעל כרהו" בה"א, שכן בכתב יד רבנו במשנה כתוב בכל מקום "בעל כרחו" בחי"ת (ראה למשל סוטה ג,ב), וכן הוא בכל כתבי היד האחרים. דוגמאות נוספות הן הכתיב התימני "חויה", שסטינו ממנו לטובת הצורה "חָיָה" (הלכות תשובה ח,א), כפי שניקד רבנו בנוסח המשנה (ערלה א,ה). כך גם ניקדנו "שעת הדְּחָק", שלא כעולה מן הכתיב התימני "שעת הדוחק", המתאים לדרך הקריאה המיוחדת של בני תימן, כי שונה היא בדבר זה מן הכתיב המקורי שיצא מתחת יד רבנו.

29. רק בענייני ברכות, חילופי הנוסח תכופים יותר, שהרי "כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות - אינו אלא טועה" (הלכות ברכות א,ה; וראה הלכות ק"ש א,ז).

30. באופן כללי חלוקת ההלכות המקורית נוחה וקלה יותר מן החלוקה שבדפוסים (ראה מקרה קיצוני בהלכות תשובה, פרק ט, בו חולק הפרק בדפוסים רק לשתי הלכות). על טעות מהותית בחלוקת ההלכות, ראה לדוגמה בהלכות קידוש החודש (יא,יב) במיקום המילים "השמש והירח".

31. דוגמה לכך בהלכות חמץ ומצה (א,ה), בעניין "חמץ שנתערב בדבר אחר בפסח בין במינו" וכו', שיש ספק שם אם מקום הפסיק לאחר המילה 'אחר' (כדעת הרב קאפח, עיין בדבריו על אתר) או לאחר המילה 'בפסח' (כדעת הרב רבינוביץ' שם). דוגמה נוספת יש בסוף הלכות בית הבחירה (ח,יא): "הגיעו אלו ואלו אומרים שלום הכל שלום", שספק אם "הכל שלום" הוא מענה או המשך השאלה.

32. דרכו של רבנו לעתים לפתוח משפט של ציטוט ישיר בשי"ן הזיקה שבימינו משמשת לפתיחת דיבור עקיף. כיון שסוף סוף מדובר בציטוט, הונח גם בזה גרש אחד לפני הציטוט ולאחריו, כגון: "והכומרין אומרים להם ש'בעבודה זו תרבו ותצליחו', ו'עשו כך וכך' ו'אל תעשו כך וכך'" (הלכות עבודה זרה א,ב).

33. ראה התייחסותו של הרמב"ם בפירושו למשנה תרומות (א,א) "שהעיקר בכל לשון חוזר למה שדיברו בו בעלי אותו לשון ונשמע מהם".

34. למחקר מקיף, ראה ת' צורבל, "מסורת הניקוד של הרמב"ם לפי האוטוגרף של פירושו למשנה", הוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ד.

35. כתיב זה הוא הכתיב של רבותינו הגאונים, והוא מופיע בכל דבריהם ודברי בני דורם (כפי שהעיר לי מו"ר הרב א"ר זייני). דוגמה בולטת לכך ניתן למצוא בדברי ר' טוביה ב"ר אליעזר, שחי בארץ יוון במאה התשיעית לאלף החמישי, בתקופת הגאונים, במדרשו "לקח טוב", המכונה "פסיקתא זוטרתא", על פסוקי ברכת כהנים (במדבר ו,כו): "וכנגד שלש יו"דין: "יברכך", "יאר", "ישא", כותבין את השם בשלשה יו"דין". ראה על כך זהר בהעלותך (קנא,א), וראה סיכומם של דברים בשדי חמד (מערכת המ"ם, סימן יב, סוף ס"ט).

36. "ורבות עתים אין חז"ל מדייקים להביא את הפסוק ככתבו אלא עניינו ורוחו" (הערת הגר"י קאפח, הלכות נדרים, פ"א הערה ז).